

Geluk en politiek: een pleidooi voor helder denken

Frank Vandenbroucke (KULeuven, Universiteit Antwerpen)

Zeggen dat de hoogte van het BBP onze beste maatstaf is, is even krom geredeneerd als zeggen dat het Bruto Nationaal Geluk onze beste maatstaf is, aldus Frank Vandenbroucke in een reactie op het essay van Marc De Vos over geluk en politiek.

In de reeks *Back to Basics* plaatst Marc De Vos stevige vraagtekens bij wat hij omschrijft als “de snelgroeiende geluksagenda”.¹ Zijn oproep luidt: “Bevrijd het geluk van de politiek”. In een vroegere publicatie heb ik me kritisch uitgelaten over de manier waarop de geluksagenda door sommige mensen wordt ingevuld. Zo meen ik dat het fout is om “zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen” naar voor te schuiven als doelstelling van politiek, en kijk ik met enige verbazing naar de terugkeer in het debat van de 18de eeuwse utilitarist Jeremy Bentham – de goede man die deze stelregel voor het eerst geformuleerd heeft. **Wat ons persoonlijk leven betreft, geloof ik dat geluk niet bereikt wordt zonder doel.** Alhoewel men zijn persoonlijke overtuigingen (zoals deze overtuiging van me, die een zeker filosofisch perfectionisme inhoudt) niet zomaar kan promoveren tot overtuigingen die de hele samenleving moet delen, denk ik dat ook voor een samenleving iets gelijkaardigs geldt: zonder in filosofisch perfectionisme te vervallen, heeft ze toch een *publiek doel* nodig heeft. **Doelloosheid is het slechtste wat individuele mensen, maar ook de samenleving kan overkomen.** Mijn pleidooi was een pleidooi voor vitaliteit. De vraag die ik stelde luidde: “Kunnen we in één en dezelfde beweging afstand nemen van kortzichtig materialisme en vervelende waarheden ‘ondernemend’ onder ogen zien?” “We” sloeg daarbij op de hele samenleving.²

Hier wil ik me concentreren op een reactie op de tekst van Marc De Vos. Ik ga in deze reactie vooral in op de vraag wat het sociaaleconomische beleid moet doen met de zgn. geluksagenda, en welk economisch onderzoek daarbij relevant is. Twee belangrijke kwesties – misschien de meest belangrijke – behandel ik niet: wat betekent geluk in ons persoonlijk leven? En, wat zouden de gevolgen zijn van een ambitieuze duurzaamheidsagenda voor de economische groei? Het eerste deel van mijn reactie kan de lezer ervaren als schools: ik kom niet meteen met bevlogen beschouwingen. Omdat helder denken cruciaal is voor eender welk debat pleit ik daarvoor ook in dit debat. Dat levert niet meteen *swingende* literatuur op. In het tweede en kortere gedeelte laat ik het analytische los en leg ik enkele politieke beschouwingen voor die een meer intuïtief karakter hebben.

In het essay van De Vos zijn drie stellingen met elkaar verweven, die we voor de helderheid van het debat best uit elkaar halen. De eerste stelling luidt dat economische groei een uiting vormt van dynamiek in een samenleving die méér is dan louter economische dynamiek; samenlevingen hebben deze dynamiek nodig, of ze komen in toenemende mate in problemen. De tweede stelling luidt: ondanks beperkingen, is de groei van het BBP de beste objectieve en globale maatstaf van vooruitgang. De tweede stelling is niet alleen preciezer dan de eerste (ze gaat over het *meten* van *vooruitgang*), ze vloeit ook niet vanzelfsprekend voort uit de eerste stelling. De derde stelling van De Vos luidt dat een overheid die een andere maatstaf van vooruitgang in de plaats wil stellen van het BBP zich niet alleen vergist in een technisch beleidsdispuut – omdat ze het onmeetbare toch probeert te meten – maar haar boekje principieel te buiten gaat: zo’n overheid geeft toe aan een verleiding die paternalistisch en *à la limite* totalitair is.

Ik reserveer mijn oordeel over de eerste stelling tot het tweede deel van deze reactie, en concentreer mij eerst op de tweede en de derde stelling van De Vos. De tweede stelling is fout; ze gaat voorbij aan wat we geleerd hebben uit 60 jaar economische theorievorming, sinds de publicatie van Arrow's fameuze onmogelijkheidstheorema in 1951. **Het is vreemd dat De Vos basale inzichten uit de theoretische economie niet meeneemt in een betoog dat onder het devies *back to basics* staat.** De argumenten die aangedragen worden door De Vos voor deze tweede stelling zijn bovendien in die mate contradictorisch dat ze een belangrijk onderdeel van zijn betoog zelf onderuit halen. De derde stelling van De Vos leidt naar een impasse, ook voor wie zich principieel opstelt als een *liberal*, d.w.z. als iemand die een verscheidenheid aan individuele opvattingen over het goede leven erkent, en het individuele keuzerecht daarin wil respecteren.

Laat me vooraf preciseren waarom de Engelse uitdrukking "*liberal*" meteen in dit debat opduikt. Het Engelse "*liberal*" staat hier niet voor de economische doctrine dat de vrije werking van markten slechts minimaal gestoord mag worden door overheidsoptreden; "*liberal*" staat voor respect voor individuele opvattingen over het goede leven, respect voor individuele overtuigingen, of iets prozaïscher, respect voor individuele voorkeuren, in de mate dat die op correct oordeelsvermogen gebaseerd zijn. De vraag of je *liberal* bent is hier aan de orde omdat men in debatten over welzijn twee benaderingen tegenover elkaar kan plaatsen: een benadering die vooral *liberal* is tegenover een benadering die het individuele welzijn dat mensen ervaren op een of andere wijze probeert "op te meten". Deze tweede benadering gaat op zoek naar een meetsysteem voor het welzijn dat mensen beleven; welzijn wordt bijvoorbeeld gelijkgesteld aan hedonistisch geluk, en dat hedonistisch geluk wordt vervolgens gemeten; of welzijn wordt gelijkgesteld aan de tevredenheid waarmee mensen oordelen over hun leven, en deze tevredenheid wordt gemeten.... Je kan dit daarom omschrijven als "subjectieve welzijnsmeting". De *liberal* benadrukt dat individuele mensen zèlf waarde toekennen aan de toestand waarin ze zich bevinden, op basis van hun eigen voorkeuren en overtuigingen; hedonistisch geluk of tevredenheid-met-het-leven zijn niet noodzakelijk doelstellingen die individuele mensen in hun levensplan zèlf het allerbelangrijkste vinden. De resultaten van subjectieve welzijnsmeting promoveren tot politieke doelstellingen vindt de *liberal* daarom eenzijdig, of zelfs paternalistisch. De *liberal* interesseert zich aan de voorwaarden die mensen toelaten om hun opvatting over een goed leven te realiseren, maar laat ze daar voor het overige maximaal vrij in; deze voorwaarden verwijzen dan naar essentiële hulpmiddelen, zoals geld, vermogen, kansen op participatie in de arbeidsmarkt, het onderwijs, maar ook keuzevrijheid, beginselen van de rechtsstaat, enz... . Laat me meteen duidelijk maken dat ik in dit debat voor het standpunt van de *liberal* veel sympathie heb. Onder het betoog van De Vos schuilt nu de overtuiging dat de subjectieve welzijnsmeting en de benadering van de *liberal* niet alleen verschillend zijn maar intrinsiek en fundamenteel tegenstrijdig: het ene sluit het andere uit. In een naïeve benadering van het "meten" van welzijn – als dat opgevat wordt als een "rekenkunde van het geluk" – is dat inderdaad zo; of dat *per se* zo hoeft te zijn is een andere vraag.

Back to basics in economic theory

Het politieke vraagstuk dat De Vos op tafel legt, is van alle tijden maar daarom niet minder belangrijk: wat is vooruitgang voor een samenleving? Kan je de vooruitgang van samenlevingen vergelijken, d.w.z. kan je vaststellen dat een samenleving A méér vooruitgang boekt dan een samenleving B? De vraag wordt hier gesteld voor een samenleving, niet voor een individu. Als het gaat over individuele posities van mensen en de individuele keuzes die ze maken, dan is de houding

van de *liberal* m.b.t. het vraagstuk van de vooruitgang relatief eenvoudig en zelfs vanzelfsprekend – waarmee ik bedoel dat het ook niet eenvoudig is om dat standpunt tégen te spreken. Laat ons veronderstellen dat een individu, onze sympathieke vriend en verstokte vrijgezel Bob, kan kiezen tussen een scenario A (40 uur per week werken en veel verdienen) en een scenario B (20 uur per week werken en weinig verdienen). Als Bob – in normale omstandigheden van een gezond oordeelsvermogen – A verkiest boven B, dan mogen we er van uitgaan dat A voor Bob “beter” is dan B. Wie zouden wij zijn om de keuze van Bob voor A niet te respecteren en te stellen dat Bob “beter af zou zijn”, dat hij “meer welzijn zou realiseren”, dat hij “gelukkiger zou zijn” als hij zou kiezen voor minder verdienen en meer vrije tijd, d.w.z. scenario B? Veronderstel dat Bob gisteren alleen de keuze B kon maken, vandaag kan kiezen tussen A en B, en na een grondige afweging effectief kiest voor A: het zou vreemd zijn om te beweren dat Bob op die manier *achteruitgang* boekt; het zou zelfs vreemd zijn om te beweren dat hij op dat moment *geen vooruitgang* meemaakt. Integendeel, als “vooruitgang” slaat op de vraag of Bob er vandaag, volgens het weloverwogen oordeel van Bob zelf, beter aan toe is dan gisteren, dan is hier ondubbelzinnig sprake van vooruitgang. Dat ontkennen is een erge vorm van paternalisme.

Dit argument knoopt aan bij het gebruik van een concept dat in de economische theorie *revealed preference* heet: ons oordeel over het welzijn van mensen moet gebaseerd zijn op de voorkeur die ze laten blijken door hun gedrag, want dat gedrag zal – in normale omstandigheden van een gezond oordeelsvermogen – op een rationele wijze gericht zijn op het verhogen van hun eigen welzijn. Het belang van *revealed preference* is wat De Vos inspireert wanneer hij onderzoekers die geluk proberen te meten op basis van verklaringen van mensen het volgende bezwaar voor de voeten gooit: “(...), als de woorden van mensen over kortstondige gevoelens voor waar moeten aannemen, waarom betwijfelen we dan de veel betrouwbaardere en beter te verifiëren bron van hun daden? Waarom consumeergedrag en verlangen naar rijkdom in vraag stellen, om anderzijds hun versie van geluk zonder meer aan te nemen? Als geluksonderzoekers gelijk hebben dat mensen de beste beoordelaars van hun eigen leven zijn, moeten we dan niet vertrouwen op hun voorkeur die onthuld wordt door hun oordeel de volgende iPhone te kopen?”³ Welzijn (*a fortiori* geluk) rechtstreeks proberen te vatten in een becijferde metriek is volgens De Vos een onderneming die hopeloos gedoemd is om te mislukken, onder meer wegens het bijzonder subjectieve karakter ervan. Wat mensen daadwerkelijk kiezen, is een veel betere uitgangspunt voor ons oordeel over hun welzijn of hun geluk.

Revealed preference, individuele en sociale welzijnsfuncties

Laat ons voor de eenvoud van het debat vooreerst veronderstellen dat de voorwaarden die toelaten dat mensen rationeel oordelen over hun eigen welzijn inderdaad vervuld zijn. Dat veronderstelt niet alleen dat ze goed geïnformeerd zijn over de gevolgen van relevante alternatieven, maar alle relevante alternatieven spontaan ook evenveel aandacht geven. Dat zijn eigenlijk veeleisende hypotheses, die vaak niet vervuld zijn. Nogal wat recente inzichten uit *behavioural economics* wijzen in een andere richting: het is bv. niet evident dat het gedrag van mensen altijd hun werkelijke voorkeuren reveleert. Maar om verder in te zoomen op de argumentatielijn van De Vos laat ik deze randvoorwaarden – waar een omvangrijke onderzoeksagenda en een even belangrijke beleidsagenda mee verbonden zijn – even buiten beschouwing. De *liberal* die zijn oordeel over het welzijn van het individu laat afhangen van *revealed preferences* en voor het overige geen uitspraken doet over welzijn, heeft dan een sterk punt. Als hij een reeks keuzes die Bob maakt in kaart kan brengen, dan

zal deze *liberal* overigens in staat zijn om een soort individuele welzijnsfunctie (een ordinale nuttigheidsfunctie) voor Bob uit te werken: daaruit zou bv. blijken dat Bob A verkiest boven B, B verkiest boven C, C boven D, D boven E, ... Bob's welzijnsfunctie houdt in dat A voor Bob "meer welzijn" oplevert dan B, B "meer welzijn" dan C, C "meer welzijn" dan D, D "meer welzijn" dan E... maar de functie is "ordinaal" omdat we geen getal plakken op de hoogte van het welzijn dat Bob ervaart als hij kiest voor één van deze alternatieven. Het enige wat we doen, is de alternatieven *rangschikken*. Als Bob rationeel is, dan zal het natuurlijk niet zo zijn dat hij A verkiest boven B, B boven C, maar tegelijkertijd C verkiest boven A. Als dergelijk irrationeel gedrag zou voorkomen, dan kunnen we geen individuele welzijnsfunctie op basis van *revealed preference* uittekenen. Maar de gangbare economische theorie gaat ervan uit dat individuen, wanneer ze goed geïnformeerd zijn en weloverwogen oordelen, in hun economisch gedrag beschouwd mogen worden als rationeel. Of dat in alle domeinen van het economisch leven echt zo is, is betwistbaar – maar voor de eenvoud van het debat met De Vos ga ik daar even mee van uit.

Nu gaat de gangbare economische theorie er ook van uit dat het rangschikken van voorkeuren op basis van *revealed preference* niet toepasbaar is op *groepen van individuen*, dus niet toepasbaar op samenlevingen. Beter gezegd, pogingen die de voorbije 60 jaar ondernomen zijn om *revealed preference* te hanteren om het algemeen welzijn dat alternatieve scenario's opleveren voor een samenleving te vergelijken, waarbij vermeden wordt om een getal te plakken op het welzijnsniveau van individuen, stuiten op zeer grote bezwaren. Als je het welzijn van individuen louter rangschikt op basis van de voorkeuren die individuen zelf laten blijken, maar op dat individuele welzijn geen cijfer plakt (je "meet" het dus niet met een cijfer), dan krijg je geen houvast om uitspraken te doen over het welzijn van een samenleving. Kenneth Arrow heeft in 1972 de Nobelprijs economie gekregen, omdat hij in 1951 het bewijs geleverd heeft voor een stelling die nog sterker is: het is onmogelijk om voor een groep van individuen een consistente, rationele *sociale welzijnsfunctie* op te stellen die de individuele welzijnsfuncties van de individuen respecteert (wat dit "respecteren" betekent heeft Arrow gepreciseerd in enkele axioma's), op basis van individuele welzijnsfuncties die niet méér informatie bieden dan het louter rangschikken van alternatieven.⁴ Met andere woorden: je kan het welzijn van eender welke rationele Bob op een consistente manier in kaart brengen op basis van zijn *revealed preference*, maar het welzijn van een groep rationele Bob's kan je niet op een consistente manier in kaart brengen op basis van de rangschikkingen die blijken uit hun individuele *revealed preferences* alléén. Wat je kan voor de individuele Bob's, kan je niet voor het Verenigd Bobrijk. Het Verenigd Bobrijk heeft geen rationeel schema van "*collectieve revealed preference*"; het concept is gewoon ontoepasbaar. Daarop was, volgens Arrow, slechts één uitzondering te bedenken: als je de sociale welzijnsfunctie voor het Verenigd Bobrijk zou laten bepalen door één enkele individuele welzijnsfunctie (laat ons zeggen, de welzijnsfunctie van Bob De Baas), dan zou je dat wel op een consistente manier kunnen doen. Maar dat is natuurlijk een dictatuur, waar *liberals* zoals De Vos en ik van moeten gruwen.

Nu zijn er wel beperkte maatschappelijke keuzes te bedenken, waar het onmogelijkheidstheorema van Arrow geen issue is. Veronderstel dat alléén de volgende scenario's mogelijk zijn voor het Verenigd Bobrijk: in een scenario X werken alle Bob's 40 uur per week, en verdienen ze elk 25.000 euro per jaar; in een scenario Y werken alle Bob's 40 uur per week, en verdienen ze elk 20.000 euro per jaar; in een scenario Z werken alle Bob's 40 uur per week, en verdienen ze elk 16.000 euro per jaar... (Bij de overgang van Z naar Y en van Y naar X verhoogt het Bruto Nationaal Inkomen van het Verenigd Bobrijk dus telkens met 25%.) Als dit de enige mogelijke keuzes zijn, dan zullen *alle* Bob's

individueel de voorkeur geven aan X boven Y en aan Y boven Z. Omwille van deze eensgezindheid kan je deze scenario's rangschikken in functie van wat ze betekenen voor het "algemeen welzijn" in het Verenigd Bobrijk, waarbij scenario X "meer algemeen welzijn" impliceert voor het Verenigd Bobrijk dan scenario Y, en scenario Y "meer algemeen welzijn" impliceert voor het Verenigd Bobrijk dan scenario Z. Je zou in dit bijzondere geval probleemloos kunnen zeggen dat de verhoging van het Bruto Nationaal Inkomen van het Verenigd Bobrijk "meer algemeen welzijn" meebrengt, zonder dat we een uitspraak moeten doen over de hoogte van het welzijn van de individuele Bob's of van het Verenigde Bobrijk.

Helaas is de keuzeset in de realiteit niet zo eenvoudig. Laat ons veronderstellen dat er nog een scenario X* denkbaar is, waarbij 1% van de Bob's 200.000 euro per jaar verdient, en 99% van de Bob's 24.500 euro per jaar. In het scenario X* groeit het Bruto Nationaal Inkomen van het Verenigd Bobrijk met 31,3% (ten opzichte van scenario Y), wat beduidend meer is dan de BNP-groei van 25% in het scenario X. Maar, als je de top 1% van de inkomensverdeling buiten beschouwing zou laten, dan groeit het BNI (voor 99% van de bevolking) in scenario X* slechts met 22,5% terwijl de groei in scenario X (voor 99% van de bevolking) nog steeds 25% bedraagt. *Welk scenario biedt meer "algemeen welzijn": X of X*?* Op basis van *revealed preference* zal je voor elke Bob afzonderlijk kunnen vaststellen welk van de twee scenario's zijn voorkeur wegdraagt, en dus zijn individuele welzijn het grootst maakt. Maar het is onmogelijk de vraag naar het *algemeen welzijn* te beantwoorden vanuit *revealed preference*. De *liberal*, die zich wil beperken tot *revealed preference*, staat hier voor een groot probleem.

De lezer die denkt dat ik hier een extreem voorbeeld heb gekozen, vergist zich. Het verschil tussen scenario X en X* is vergelijkbaar met het verschil tussen de groei van het BNP tussen 1975 en 2006 in Frankrijk en de Verenigde Staten. **Het gemiddelde reële inkomen per gezin groeide in de VS met 32,2% tussen 1975 en 2006, en slechts met 27,1% in Frankrijk. De Amerikaanse groeiprestatie was dus sterker dan de Franse. Maar als we de top 1% buiten beschouwing laten, dan groeide het Amerikaanse BNP slechts met 17,9% en het Franse met 26,4%. Met andere woorden, als je de top 1% buiten beschouwing laat, dan draait de beoordeling om.** Om een oordeel te vellen over het algemene welzijn – over de vraag of er in de VS méér sociale vooruitgang is geboekt dan in Frankrijk, dan wel omgekeerd – moet je een uitspraak doen waarbij je het welzijn van de top 1% afweegt t.a.v. het welzijn van de andere 99%.⁵ De vraag is of je die afweging kan maken zonder een uitspraak te doen over het individuele welzijn van de betrokken individuen die verder gaat dan de loutere rangschikking van hun individuele voorkeuren die we afleiden uit hun *revealed preferences*. Kan je zo'n afweging maken zonder een rekenkunde van het welzijn, waarbij je op het welzijn van elk individu een cijfer plakt?

Een merkwaardige contradictie

Ik weet niet of De Vos zich bewust is van de implicaties van Arrow's onmogelijkheidstheorema voor het beroep op *revealed preferences*, en de gevolgen die dit heeft gehad voor het denken over "algemeen welzijn" en de band tussen "algemeen welzijn" en – bijvoorbeeld – het Bruto Nationaal Product. Hij vermijdt dit probleem doordat hij in het pleidooi voor het BNP als maatstaf van vooruitgang het analytische geweer op een merkwaardige manier van schouder verandert. Sterker, heel wat van de argumenten die De Vos aanbrengt in zijn kritiek op wat hij beschouwt als foute conclusies uit het geluksonderzoek steunen op het feit dat je algemene uitspraken kàn doen over het

geluk in een samenleving, wat op zijn beurt veronderstelt dat geluk wel degelijk meetbaar is. Ik neem vier passages uit de tekst van De Vos waaruit dat blijkt.

Zo schrijft hij n.a.v. de zgn. Easterlin Paradox” het volgende: “[H]et traceren van het geluk bij een groep mensen in welvarende landen over een lange tijdspanne suggereert dat levensvoldoening weinig verandert met het stijgen en dalen van hun inkomen in de loop van hun leven en carrière. Fragmentopnames geven een ander beeld: op gelijk welk ogenblik zijn de gemiddelde geluksniveaus steevast hoger naarmate men de inkomensladder opklimt. Internationale onderzoeken tonen ook aan dat verschillen in gemiddeld geluk tussen landen nauw verband houden met verschillen in gemiddeld inkomen per persoon. Rijkere landen hebben zo gelukkigere inwoners dan armere. Dit alleen zou moeten volstaan om welvaart en relatieve economische prestatie op de lijst van beleidsprioriteiten te houden, zelfs voor de gelukslui.”⁶ Even verder wordt het argument voor economische groei als volgt samengevat: “Een doordacht economisch groeibeleid blijft het beste en breedste instrument om geluk algemeen te bevorderen.”⁷ In een passage over sociale zekerheid en herverdeling luidt de argumentatie: “De meeste gelukspredikers (...) zouden versted staan te vernemen dat subjectief welzijn meer afhangt van levensstandaard dan van staatszorg, dat de groeiende inkomensongelijkheid gepaard is gegaan met een afnemende geluksongelijkheid, of dat het effect van ongelijkheid op het geluk van armen meer afhangt van de culturele houding van een samenleving tegenover ongelijkheid dan van ongelijkheid op zich. De weg van persoonlijk geluk zal niet noodzakelijk het pad van het egalitarisme en de inkomensherverdeling zijn dat zo typisch wordt verdedigd door de zieltjeswinners van de welvaartsstaat.”⁸ En wanneer het gaat over persoonlijke vrijheid, lezen we “Persoonlijke vrijheid en controle blijken sterke voorspellers te zijn van persoonlijk geluk.”⁹

Je kan deze passages niet schrijven èn tegelijkertijd betwisten dat “‘geluk’ of ‘subjectief welzijn’ voldoende gedefinieerd en gemeten kan worden om er een betrouwbaar beleidsinstrument van te maken”¹⁰ Het is van twee dingen één. Ofwel geloven we dat we verbanden kunnen leggen tussen variabelen als inkomen, gemiddeld inkomen, levensstandaard, persoonlijke vrijheid langs de ene kant en een variabele die we omschrijven als “geluk” langs de andere kant – maar dan moeten al deze variabelen meetbaar zijn. Ofwel geloven we dat “geluk” geen meetbare variabele is, en dan moeten we ons onthouden van alle uitspraken daarover (en alle passages die ik geciteerd heb, en nog heel wat andere, schrappen uit de tekst). De tekst van Marc De Vos springt voortdurend van het ene been op het andere been, en camoufleert daardoor een fundamentele intellectuele impasse in dit betoog. De impasse is dat je op basis van *revealed preference* niet in staat bent om te zeggen of meer BBP al dan niet meer “algemeen welzijn” impliceert; op basis van *revealed preference* ben je zelfs niet in staat om een ordenend concept als “algemeen welzijn” te definiëren.

Deze impasse kan je alleen vermijden als je veronderstelt dat er zich in de samenleving géén enkel economisch verdelingsprobleem stelt. Je zou kunnen geloven dat het zich gewoon niet voordoet: in het voorbeeld dat ik hoger gaf is er géén verdelingsprobleem wanneer de scenario’s X, Y en Z de enige groeiscenario’s zijn; maar dat is natuurlijk een absurde veronderstelling. Je zou ook kunnen terugkeren naar de klassieke eerste versies van het utilitarisme (van Sidgwick e.a., geïnspireerd door Bentham) die alleen maar oog hadden voor de *som* van de tevredenheid die leden van een samenleving ervaren (of de som van het “nut”, of de som van het “geluk”). Dat impliceert dat je het onderscheid tussen individuele personen opheft, dat je de onvervreembare eigenheid van het individu ontkent, zoals John Rawls zowat 50 jaar geleden zo helder uiteengezet heeft in zijn kritiek op

dat klassieke utilitarisme. Voor een *liberal* is het erkennen van individualiteit – het feit dat het welzijn van de samenleving niet zomaar de som is van het welzijn van de individuele leden van de samenleving – wezenlijk. De verdelingskwestie is onontkoombaar, precies *omdat* we *liberals* zijn.

Nu ontkent De Vos niet dat er verdelingsproblemen zijn. Hij schrijft: “Uiteraard mag men zich afvragen of economische kansen voldoende beschikbaar zijn voor iedereen, of de vruchten van vooruitgang voldoende gedeeld worden in alle lagen van de maatschappij, en of economische groei de natuurlijke rijkdommen niet bedreigt voor de toekomst. Maar dat zijn wezenlijk herverdelende of organisatorische bekommernissen over de aard en de impact van economische vooruitgang. Zij ondergraven niet het belang van, en de nood aan economische groei als de belangrijkste kracht voor de vooruitgang van de mensheid.”¹¹ Na nog enkele nuancerende kanttekeningen – dat maximalisering van het BBP nooit een beleidsdoelstelling is geweest – gaat De Vos vervolgens toch ongestoord verder met de stelling: “Wij waarderen het BBP op zich, omdat het een objectieve en globale maatstaf is terwijl andere parameters van vooruitgang meer politiek, subjectief en/of persoonlijk zijn.”¹² Zodra je een verdelingsprobleem erkent – d.w.z. zodra je de onvervreembare eigenheid van individuen erkent – kan je niet meer zeggen dat het BBP een objectieve en globale maatstaf is van vooruitgang.

Ongelijkheid plaatst twee normatieve kwesties op onze agenda

De vaststelling dat er niet te ontwijken verdelingskwestie is, leidt tot een ander niet te ontwijken probleem. Wie een verdelingsvraagstuk erkent, staat immers meteen voor twee normatieve vragen: enerzijds moet hij een opvatting ontwikkelen over wat de verantwoordelijkheid is van het individu en wat de verantwoordelijkheid is van de samenleving;¹³ anderzijds moet hij een opvatting ontwikkelen over de vraag wat het voorwerp moet zijn van herverdeling, d.w.z. hoe het welzijn van individuen *met elkaar vergeleken* wordt. Nog anders gezegd, de vraag is niet alleen in welke mate je wil herverdelen, de vraag is ook *wat* je herverdeelt.

Dat *beide* normatieve kwesties niet te ontwijken zijn, kan je gemakkelijk illustreren met een eenvoudig model in de sfeer van *optimal taxation theory*, dat ik ooit ontwikkeld heb.¹⁴ Veronderstel dat je in de samenleving een groep mensen hebt die wel kunnen participeren op de arbeidsmarkt maar die economisch minder productief zijn dan het gemiddelde, voor redenen waarvoor je hen niet persoonlijk verantwoordelijk acht. Veronderstel dat je een lineaire inkomensbelasting, een *flat tax*, kan heffen, waarmee je twee verschillende herverdelingsinstrumenten kan financieren: een basisuitkering die iedereen krijgt onafhankelijk van de vraag hoeveel hij werkt (waardoor de lineaire belasting een progressieve, negatieve inkomensbelasting wordt) en/of een universele “*in-work benefit*”, waardoor het loonverschil tussen de minder-productieve mensen en de meer-productieve mensen in meerdere of mindere mate gecompenseerd wordt. Wat de *in-work benefit* oplevert voor een individu, hangt in dit model af van de arbeidsinspanning van dat individu: hoe meer uren hij werkt, hoe meer *in-work benefit*. De vraag of de overheid eerder kiest voor het instrument basisuitkering dan wel voor het instrument *in-work benefit* om te herverdelen (om de positie van de minder-productieve groep te verbeteren) hangt af van twee normatieve beoordelingen. *Primo*, in welke mate houdt de overheid de mensen zelf verantwoordelijk voor hun voorkeur voor vrije tijd versus inkomen? *Secundo*, in welke mate beschouwt de overheid tijd die niet besteed wordt aan participatie op de arbeidsmarkt als belangrijk voor het welzijn van mensen? Gegeven een welbepaalde opvatting over persoonlijke verantwoordelijkheid (gegeven dus een antwoord op de

eerste vraag), hangt de inzet van de instrumenten (welke mix van basisuitkering en *in-work benefit*? vooral basisuitkering of vooral *in-work benefit*?) af van de visie die de overheid heeft op de betekenis van werktijd en niet-werktijd voor het welzijn van mensen. De overheid kan deze dubbele keuze niet ontwijken, tenzij ze beslist om niets te beslissen. Maar niets beslissen is ook een verdelingsbeslissing.

Het punt dat ik hier wil maken, is het volgende: een overheid die herverdeelt, zal *ipso facto* ook een opvatting over het welzijn van mensen hanteren. Misschien zal ze dat impliciet doen, zonder dat er ooit uitdrukkelijk over nagedacht, laat staan gediscussieerd is. Misschien zal ze dat expliciet doen en na democratisch debat. Overheden oordelen vandaag dus al op zeer grote schaal over wat het welzijn van mensen bepaalt. **De idee dat een overheid zich best zoveel mogelijk onthoudt van oordelen waarbij het welzijn van mensen op een weegschaal komt, leidt tot een intellectuele impasse, sterker, is een *non-starter*.** Het argument dat me tot dit punt brengt, kan vanzelfsprekend aangevuld worden met de vaststelling dat overheden ook moeten ingrijpen in de organisatie van gezondheidszorg, van onderwijs... niet omdat ze paternalistisch willen zijn (zelfs niet omdat ze *per se* willen herverdelen), maar omdat marktfalen ingevolge asymmetrische informatie in deze domeinen tot inefficiënties leidt. Elk van deze interventies leidt noodgedwongen telkens opnieuw tot welzijnsafwegingen.

Het onderzoeksprogramma van Fleurbaey, Maniquet en Schokkaert (e.a.)

Welzijnsbeoordelingen zijn dus onvermijdelijk. De volgende vraag is of deze welzijnsoordelen in hoede van overheden onvermijdelijk *paternalistisch* zijn, dan wel of het mogelijk is om ze consistent te funderen in de voorkeuren die burgers zelf *laten blijken*, zelf "*reveleren*" dus. Voor de *liberal* zou dat laatste goed nieuws zijn. Let wel, als dat zou kunnen, dan zou de *liberal* niet ontslagen zijn van de plicht om een normatieve opvatting over herverdeling te ontwikkelen (zoals ik hoger onderlijnde, moét de *liberal* dat doen precies omdat hij een *liberal* is); maar voor het antwoord op de vraag *wat* herverdeeld moet worden, zou de *liberal* zich op een niet-paternalistische wijze kunnen laten leiden door de voorkeuren die burgers effectief laten blijken. Marc Fleurbaey ontwikkelt sinds enige jaren een onderzoeksmethode die moet toelaten om niet-paternalistische welzijnsbeoordelingen te maken, in nauwe samenwerking overigens met de Belgische economen François Maniquet (UCL) en Erik Schokkaert (KULeuven).¹⁵ De methode van Fleurbaey, Maniquet en Schokkaert en hun mede-auteurs vertoont gelijkenis met wat vaak gebeurt in kosten-batenanalyse van beleidsalternatieven: voor dimensies van het leven die niet in geld uitgedrukt zijn (zoals gezondheid, vrije tijd, kwaliteit van een omgeving...) wordt op basis van voorkeuren die mensen laten blijken een "*bereidheid om te betalen*" (*willingness to pay*) vastgesteld, en op die manier worden al deze dimensies toch met elkaar vergelijkbaar. Op welzijn (of tevredenheid of geluk) plakt men geen cijfer dat de hoogte van het welzijn (of de tevredenheid of het geluk) interpersoonlijk vergelijkbaar moet maken; men beoefent dus géén "*rekenkunde van het geluk*" (dat is wat in veel van de geluksliteratuur gebeurt, en wat inderdaad zeer betwistbaar is). De onderzoeker bezondigt zich ook niet aan een paternalistisch oordeel; maar toch wordt het, op basis van de subjectieve welzijnsoordelen die mensen laten blijken in hun gedrag, mogelijk om consistente uitspraken te doen over de positieve of negatieve impact van beleidsalternatieven op het algemeen maatschappelijk welzijn, en wordt het mogelijk deze alternatieven te rangschikken. De Arrow-onmogelijkheid wordt dus overwonnen.¹⁶

Nu is een groot bezwaar tegen toepassingen van kosten-batenanalyse dat de *willingness to pay* die men vaststelt op basis van feitelijk gedrag (bijvoorbeeld *willingness to pay* voor een gezond

levensjaar) bij mensen met hoge inkomens veel groter zal zijn dan bij arme mensen. Bij een doordachte maatschappelijke kosten-batenanalyse moeten de monetaire maatstaven die voortvloeien uit *willingness to pay* dus gewogen worden op basis van een normatieve opvatting over ongelijkheid: de euro's die een miljonair bereid is om te betalen voor een gezond levensjaar mogen niet even sterk doorwegen als de euro's die een arme man bereid is om te betalen. Aan een normatief oordeel over de gevolgen van ongelijkheid en de mate waarin men ze wil corrigeren, ontsnapt men dus niet.

Fleurbaey past deze niet-paternalistische methode samen met Fouquin en Gaulier toe om het BBP te corrigeren, zodat een effectieve vergelijking van de levensstandaard tussen landen mogelijk wordt. De correctie van het BBP houdt rekening met internationale inkomensstromen, maar ook met gezondheid, vrije tijd, werkloosheid en de grootte van huishoudens (wat leidt tot het berekenen van "equivalente inkomens") en met de mate van ongelijkheid. De laatste correctie baseert hij op zijn persoonlijk oordeel: hij sommeert de equivalente inkomens niet maar weegt ze met een factor die een zekere afkeer van ongelijkheid uitdrukt, zoals gebruikelijk in welvaartseconomie. Critici zouden kunnen zeggen dat zo'n ongelijkheidsaversie een "paternalistisch oordeel" vormt; de uitdrukking "paternalistisch" verliest hier echter haar betekenis, want de bestaande ongelijkheid accepteren en de inkomens gewoon sommeren is evenzeer een paternalistische beoordeling (en een miskennis van de eigenheid van elk individu, waar de *liberal* voor moet steigeren). De andere correcties, die slaan op *wat* gemeten wordt, zijn niet-paternalistisch, in deze zin dat ze in essentie op vastgestelde (gereveleerde) *willingness to pay* gebaseerd zijn.¹⁷

De niet-paternalistische resultaten van Fleurbaey en zijn mede-auteurs Gaulier en Fouquin zijn verre van verwaarloosbaar. De levensstandaard die zo gemeten wordt, is sterk gecorreleerd met het BBP per hoofd van de bevolking (correlatie van 96% voor de niveaus), maar de rangschikking van de landen wijzigt sterk. De belangrijkste correcties (voor gezondheid, vrije tijd, omvang van huishoudens en ongelijkheid) blijken op zichzelf echter onafhankelijk van de hoogte van het BBP (in deze groep landen). Fleurbaey en Gaulier beschrijven hun resultaten aan de hand van drie "welvaartspatronen", een Angelsaksisch, een Latijns en een Noords – met veel voorzichtigheid en voorbehoud omdat het gaat over een momentopname (het jaar 2004 in dit geval).

Angelsaksische landen hebben veel gemeen. De VS, het VK, Canada, Australië en Nieuw Zeeland kennen over het algemeen (i) grote ongelijkheid, (ii) een hoge werkduur (behalve het VK) and (iii) een lage kost van werkloosheid maar een grote *turnover* op de arbeidsmarkt. Wanneer men naar gezondheid kijkt, verliest het Angelsaksische model zijn homogeniteit echter, want Australië en Canada situeren zich daar boven het gemiddelde. Frankrijk, Italië en Spanje vertonen in deze berekeningen een "Latijns" patroon. Ze delen (i) een hoge kost van werkloosheid, (ii) een hoog niveau van vrije tijd, en (iii) een hoge levensverwachting. België, en in mindere mate Duitsland, zouden in de "Latijnse" groep kunnen opgenomen worden, maar met hun kleine huishoudens en lage ongelijkheid sluiten ze aan bij een ander patroon dat Fleurbaey en Gaulier "Noords" noemen. De Noordse groep omvat Noorwegen, Zweden, Denemarken en IJsland, maar ook Oostenrijk en Nederland. Deze rijke landen zijn bij de meest egalitaire, hebben een lage werkloosheid, en een lage gemiddelde arbeidsduur. Verschillende andere Europese landen sluiten hier nauw bij aan, maar verschillen toch op één punt sterk: België en Duitsland omwille van hoge werkloosheid, Zwitserland en Finland omwille van hoge arbeidstijd.

Wat hier beschreven wordt, zijn in essentie sterke en zwakke punten van welvaartsstaten en impliciete maatschappelijke keuzes in de afweging van inkomen en arbeidsduur. De lezer zou kunnen zeggen: dat weten we allemaal, daarvoor hebben we correcties van het BBP *à la* Fleurbaey niet nodig. In het tweede deel van deze paper argumenteer ik dat de correctie van het BBP wel een belangrijke betrachting is. Een adequaat gecorrigeerd BNP betekent dat je noodzakelijke *afwegingen* adequaat in beeld brengt.

De Fleurbaey-methode is wezenlijk verschillend van de Human Development Index en van de methode die de OESO hanteert in de *Better Life Index*. Daar worden op arbitraire wijze gewichten toegekend aan niet-monetaire dimensies van de levensstandaard, zodat het verwijt van “paternalisme” hout snijdt. Bovendien kan de methodiek van de OESO de betekenis van ongelijkheid onderschatten. In het rapport *How's Life* worden voor de meeste domeinen niet alleen gemiddelde prestaties maar ook ongelijkheden gemeten, wat zeer goed is. Maar het gevolg van het *gecumuleerde* karakter van ongelijkheden over verschillende dimensies van het leven wordt niet meegenomen; omdat deze ongelijkheden vaak met elkaar gecorreleerd zijn, wordt het gecumuleerde effect ervan onderschat. Anderzijds vind ik de benadering door de OESO wel zeer instructief. Het feit dat de geïnteresseerde burger via een website¹⁸ zelf de gewichten die toegekend worden aan verschillende componenten van welzijn kan aanpassen is boeiend en speelt goed in op de kritiek dat de gewichten arbitrair zijn en dus paternalistisch.

Ik ben op dit moment (nog) niet overtuigd dat de Fleurbaey-methode uiteindelijk tot succes zal leiden. Niet alleen zijn er heel wat data-problemen, bovendien stelt zich de heikele vraag of er op een fundamenteeler niveau geen cirkelredenering schuilt in het omzetten van niet-monetaire dimensies van het leven in equivalente inkomens: de preferenties die mensen reveleren zijn immers een product van de samenleving. Wie kritisch staat tegenover zijn eigen samenleving, kan de vrijheid eisen om in een debat over welzijn niét van gereveleerde preferenties te vertrekken. Zoals hoger gezegd, kan er ook een kloof zijn tussen observeerbaar gedrag en weloverwogen voorkeuren. Dat zijn bijzonder moeilijke kwesties, waar ik in dit betoog niet op inga. **Wat ik illustreer, is dat het essay van De Vos voorbij gaat aan klassieke inzichten uit de economische theorie die aantonen dat je het “algemeen welzijn” van landen alleszins niet kan rangschikken op basis van hun BBP per capita, maar tegelijkertijd voorbij gaat aan recente pogingen om voor de liberal aanvaardbare oplossingen uit de klassieke dilemma's te vinden; wat overblijft bij De Vos is een impasse.** Of de Fleurbaey-methode de weg wijst uit de impasse, weet ik dus niet met zekerheid. Daarom vind ik de oefeningen die bv. de OESO doet – ondanks alle beperkingen daarbij – intussen wel relevant. Zowel de OESO-benadering als de benadering van Fleurbaey vormen een interessante onderzoeks- en beleidsagenda. Deze kan overigens nog aangevuld worden met een derde benadering, waarbij het gewicht dat toegekend wordt aan verschillende dimensies van welzijn niet arbitrair vastgelegd wordt (zoals gebeurt bij de HDI-index en de OESO) maar bepaald wordt in functie van een hypothetische stemprocedure, die rekening houdt met voorkeuren die mensen uitspreken (zie daarvoor de recente publicatie van Koen Decancq, Luc Van Ootegem en Elsy Verhofstadt).

Back to basics in politics

De grote politieke vraagstukken van deze tijd hebben alles te maken het overwinnen van onzekerheid, en het onbehagen en de angst die samenhangen met onzekerheid. “Onzekerheid overwinnen” is misschien een foute uitdrukking; het gaat over het scheppen van een perspectief dat

toelaat met onzekerheid om te gaan. Niet alle onzekerheden kunnen immers uitgebannen worden. Het gaat erom vermijdbare risico's te vermijden, en onvermijdbare risico's goed te delen. Noch het eerste, noch het twee kunnen lukken zonder een gedeelde opvatting over wat vooruitgang betekent. Met andere woorden, noch het eerste noch het tweede kunnen zonder een gedeelde opvatting over wat welzijn betekent, en wat de voorwaarden zijn om welzijn te realiseren. De politiek worstelt met deze basisvraag. Zeker in complexe politieke entiteiten, zoals de Europese Unie of België, ervaren we elke dag dat de hamvraag luidt welke risico's men door gezamenlijk optreden kleiner kan maken, en hoe men risico's best deelt. Het antwoord daarop vergt een gedeelde visie op wat onze bestemming is, op wat de risico's en opportuniteiten zijn waarrond een gedeeld vooruitgangsperspectief mogelijk is.

We zijn in de ban van knagende onzekerheid, zeker in Europa. Onzekerheid is er over wat de waarde is van het pensioencontract – of breder, het welvaartscontract – in een vergrijzende samenleving. Onzekerheid is er over de vraag of we de ecologische risico's die op ons afkomen zullen kunnen keren. Omdat de Europese bevolking intussen voortdurend geconfronteerd wordt met de vaststelling dat het zwaartepunt van de economische en politieke beslissingsmacht verschuift naar een vreemde, niet-Europese wereld, is het niet verwonderlijk dat die onzekerheid gepaard gaat met onbehagen. Waar gaat het met ons naartoe? Hebben we dat zelf nog wel in handen? Zijn we nog meester van ons lot? Om met die vragen te kunnen omgaan – ook al kan je ze niet met een volledig geruststellende zekerheid beantwoorden – heeft de politiek publieke doelstellingen nodig, waar mensen in kunnen geloven. De regel van Bentham – zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen – biedt geen heldere doelstelling voor politiek. En de politicus die toch met deze vlag zwaait, zal niet geloofd worden. Ik werk beide punten kort uit.

Waarom de regel van Bentham geen doelstelling kan vormen voor politiek

Politiek moet instaan voor een rechtvaardige samenleving. Dat kan je niet herleiden tot “zoveel mogelijk geluk”. Een opvatting over rechtvaardigheid veronderstelt een opvatting over rechten en vrijheden; over wat eigen verantwoordelijkheid is en wat tegenslag is waarvoor mensen niét verantwoordelijk zijn, over solidariteit dus, over de herverdeling die daarmee samenhangt; en over wát herverdeeld moet worden... Ik kan me dus wel vinden in de dissidente stem die Philippe Van Parijs laat klinken in Leo Bormans' mooie boek over *Geluk*: “Allemaal samen moeten we een rechtvaardige maatschappij nastreven, niet een gelukkige maatschappij”.¹⁹

Waarom dat dissidente geluid? Zelfs als het geluk van mensen meetbaar en vergelijkbaar zou zijn (ik oordeel daarover genuanceerder dan Marc De Vos, die de ontwikkeling van de wetenschappelijke literatuur over geluk m.i. onvoldoende recht doet), dan nog schort er iets aan de idee dat een gelukkig gevoel dé doelstelling moet zijn voor een leven dat we voor mensen geslaagd vinden. Het bezwaar van Amartya Sen is overtuigend: neem een vrouw die gelukkig is met haar leven in een samenleving die fundamentele mensenrechten ontzegt aan vrouwen: zouden we zeggen dat haar leven als mens geslaagd is? De wijsheid van Aristoteles blijft daarom – zo denk ik persoonlijk toch – nog altijd een richtsnoer. Werkelijk geluk, in de betekenis van “een goed leven”, vind je in de beste ontwikkeling van je menselijke mogelijkheden. Geluk vind je dus in activiteit. Of, zou ik zeggen, je vindt het in doel-stelling. Aristoteles was daar een perfectionist in: je activiteit moest beantwoorden aan standaarden van uitmuntendheid. Maar je kan dat ook vertalen in een opvatting die niet perfectionistisch is, zoals de filosofe Martha Nussbaum doet. Een rechtvaardige samenleving, aldus

Nussbaum, moet garanderen dat iedereen in voldoende mate beschikt over het vermogen om zich als mens te ontwikkelen, en dat in overeenstemming met een sterke idee over menselijke waardigheid. Hoe mensen die mogelijkheden dan verder gebruiken om hun eigen geluk te vinden, in welke richting ze zichzelf gaan ontplooiën, op welk spoor ze een geslaagd leven willen opbouwen, daar geldt de eigen keuze, daar hanteert ze geen perfectionistische standaarden in.²⁰

Als we het daarmee eens zijn, dat het dus gaat over doel en activiteit en niet over geluksgevoel – en ik ben het qua politieke doctrine nogal eens met die milde versie van Aristoteles en ten persoonlijke titel zelfs met een strengere versie – sturen we dan de gelukswetenschappers terug naar af? Neen, dat zou ik niet doen. Wanneer ze concreet worden, lijken verstandige gelukswetenschappers en wijze filosofen elkaar vaak te vinden. Op de vraag wat geluk is, antwoordt Christopher Peterson aan Bormans, dat je dat in twee woorden kan samenvatten: “andere mensen”. “Affiliatie”, verbondenheid met anderen, is voor Nussbaum één van de meest fundamentele ontwikkelingsmogelijkheden waarover je als mens moet beschikken. “Geluk is een gevolg. Het vloeit voort uit verbondenheid en engagement in acties die het leven bevestigen. Zingeving en een doel in het leven zorgen voor geluk, niet andersom”, stelt Gary T. Reker. Ook dat sluit perfect aan bij de wijze raad van Aristoteles. Dat materiële rijkdom nooit een doel op zich kan zijn, is een idee dat “alle neo-Aristotelianen delen”, aldus nog Nussbaum.²¹

Nussbaum is uitermate kritisch voor de nieuwe gelukswetenschap, maar ziet in de Scandinavische welvaartsstaten (in de manier waarop onderzoekers er het welzijn van hun burgers beoordelen) een toepassing van haar Aristoteliaanse benadering – “Aristoteliaanse sociaaldemocratie”, zo noemt ze het.²² Ook als het gaat om de waardering voor bestaande samenlevingen, lijken gelukswetenschappers en rechtvaardigheidsdenkers elkaar dus te kunnen vinden. Het zou inderdaad vreemd zijn dat we beduidend minder geluk aantreffen in een samenleving die we rechtvaardig achten dan in een andere samenleving, die we niet rechtvaardig vinden. Als we dat zouden vaststellen... dan schort er misschien toch iets aan onze opvatting over rechtvaardigheid? Misschien is ze wat te *dun*, heeft ze te weinig oog voor de voorwaarden van het geluk; hanteert ze bijvoorbeeld een te enge opvatting over wat herverdeeld moet worden – dat herverdelen alleen maar draait rond geld bijvoorbeeld?

Nadenken over het geluk in de samenleving levert dus een kritische spiegel op voor onze gangbare opvattingen over rechtvaardigheid en vooruitgang. Laat ons daarover dus niet geringschattend doen.

Bij wijze van voorbeeld kan ik verwijzen naar wat Layard schrijft over onzekerheid en flexibiliteit. Ondanks het feit dat ik erg kritisch sta tegenover Layard's pleidooi voor een onverkorte terugkeer naar Bentham, schrijft hij m.i. lezenswaardige bedenkingen over het belang van zekerheid en innerlijke rust. Intuïtief ben ik altijd een voorstander geweest van iets meer flexibiliteit op onze arbeidsmarkt, maar Layard – die een van de meest gezagsvolle arbeidsmarkeconomen is ter wereld – doet nadenken over de impact op het welzijn van mensen door verschillende vormen van flexibiliteit op de arbeidsmarkt. Daarbij suggereert hij m.i. een nuttig onderscheid tussen flexibiliteit in beloning en flexibiliteit die het statuut van mensen aantast.²³

Waarom de politiek niet te opzichtig met de vlag van het geluk moet zwaaien

De onzekerheid van deze tijd heeft vermoedelijk te maken met het feit dat mensen op grote schaal beseffen dat onze rijkdom kwetsbaar is, of breder, dat vertrouwde maatschappelijke posities en verhoudingen kwetsbaar zijn. Hoe moet de politiek omgaan met de onzekerheid die daarmee

samenhangt? Met luide stem een politiek van het geluk proclameren biedt geen afdoende antwoord. Sterker, het kan zelfs een tegenovergesteld effect hebben. De politieke houdingen van mensen worden niet bepaald door hun oordeel over hoe het met hen persoonlijk gaat, zo blijkt uit onderzoek van Elchardus, maar wel door hun oordeel over hoe het met de samenleving gesteld is. En hun oordeel over de gang van zaken in de samenleving heeft weinig te maken met hun levensomstandigheden, maar veel meer met interpretaties waarmee ze geconfronteerd worden – interpretaties over de ontwikkeling van de samenleving. (Interpretaties zoals: “Er is geen gezag meer”; of, “We gaan achteruit”; of, “Voor kleine mensen doen ze niks; voor de vreemden doen ze alles”, of, “Rien ne va plus”...) Zeker, mensen die ontevreden zijn over hun levensomstandigheden hebben de neiging de gang van zaken in de samenleving ook negatief te beoordelen en omgekeerd, maar die samenhang blijkt in Elchardus’ enquêtes zwak. Er zijn heel veel mensen die zeer tevreden zijn met hun persoonlijk leven, maar van oordeel dat het verdomd slecht gaat met de samenleving of, en die groep is bijna even groot, mensen die vinden dat het heel slecht gaat met hen, maar van oordeel zijn dat dingen naar behoren lopen in de samenleving. Mensen maken het verschil tussen de privésfeer en de publieke sfeer, om het met de woorden van Hannah Arendt te zeggen.²⁴

Politiek die ervaren wordt als behaagziek, als principeloos achterna hollen van het vermeende geluk van de individuele kiezer, hier en nu, biedt daarom geen soelaas. Dat soort politiek kan ontstaan uit de bekommernis om “negatieve boodschappen” te vermijden. Hoe vaak kregen we de voorbije jaren niet het advies dat politieke partijen vooral “een wervend verhaal” moesten zoeken? Of, dat we “geen problemen moesten aankondigen maar oplossingen”, omdat je mensen ook moet “geruststellen”. Dat is heel juist. Een louter negatieve boodschap is géén boodschap op het politieke forum. Maar als je de noodzakelijke oplossing niet uitgelegd krijgt, omdat je de ernst van het probleem niet duidelijk maakt... dan kom je natuurlijk nergens.

Waarom de politiek ook niet met de vlag van het BBP moet zwaaien

In het eerste deel van deze paper belichtte ik een onderzoeksprogramma waarbij de BBP-cijfers op een niet-paternalistische wijze gecorrigeerd worden voor niet-monetaire dimensies van onze levensstandaard: gezondheid en vrije tijd speelden daarin een prominente rol. Dit is geen toeval.

Een van de schijnbare paradoxen van de welvaartsstaat is dat langer leven – wat onder meer te maken heeft met betere gezondheid en leidt tot meer vrije tijd – niet leidt tot een groeiend besef van “geluk” of “tevredenheid”. Als je rekening houdt met de stijging van de levensverwachting, dan kan je tot het besluit komen dat het geluk waarmee een doorsnee mensenleven gevuld wordt in onze Westerse wereld zeer sterk toegenomen is, en ook de voorbije jaren is blijven stijgen. Ik zeg uitdrukkelijk “kan”, want ik baseer me hier nu op een wel zeer simplistische rekenkunde van het geluk. Gelukswetenschapper Ruut Veenhoven brengt dit wel zo eenvoudig in beeld: we leven langer, dus is er meer geluk in ons leven.²⁵ Aristotelianen zouden wellicht gruwen van zo’n rekenkunde (is het leven x% méér geslaagd omdat het x% langer duurt?). Vanuit Sen’s “capability-”standpunt biedt een hogere levensverwachting objectief natuurlijk meer mogelijkheden, en mag je dit echt wel als menselijke vooruitgang kwalificeren... Laat ons het houden bij de evidente stelling dat hogere levensverwachting gelijk staat met menselijke vooruitgang, zeker als het om gezonde levensjaren gaat. De positieve correctie die Becker, Philipson en Soares aangebracht hebben op de BBP-groecijfers van de voorbije decennia omwille van stijgende levensverwachting, is dus legitiem.²⁶

Stijgende levensverwachting impliceert niet alleen een positieve correctie op BBP-cijfers. Ook ten aanzien van individuele burgers kan gesteld worden dat de groeiende levensverwachting inhoudt dat hun “pensioenkapitaal” (de verwachte waarde van het pensioen dat ze zullen genieten tussen hun pensionering en hun overlijden) *ceteris paribus* aan het toenemen is. De gemiddelde levensverwachting van mannen op de leeftijd van 65 jaar bedroeg in het jaar 2010 19,2 jaar, zal in het jaar 2020 20,6 jaar bedragen (een toename met 7,3%) en in het jaar 2030 21,9 jaar (een bijkomende toename met 6,3%); voor vrouwen gaat het om beperktere groeipercentages van resp. 4,4% en 3,8%, vertrekkende van een levensverwachting die vandaag hoger ligt dan bij de mannen).²⁷ Daaruit mogen we besluiten dat het gemiddelde “pensioenkapitaal” waar men recht op heeft in deze periode ook zal stijgen. Deze koude rekenkunde zal het publiek ongetwijfeld verbazen en strijkt tegen de haren in (we gaan er niet op achteruit??). Natuurlijk moet hij gecorrigeerd voor het feit dat een gemiddelde slechts een gemiddelde is terwijl levensverwachting sociaal zeer ongelijk verdeeld is.²⁸ Maar er is gemiddeld objectieve vooruitgang, niet in het jaarlijkse pensioenbedrag, maar wel in het totale pensioenkapitaal dat de samenleving ter beschikking stelt.

Ervaren we het vooruitzicht dat de levensduur blijft stijgen nu als bijkomende sociale vooruitgang, waarvan we gaan genieten? Velen zullen langer leven associëren met vereenzaming, fragiliteit, de vraag of de pensioenen betaalbaar blijven... Eerder dan een bron van persoonlijk geluk – een grotere zekerheid die ons toelaat van in onze derde leeftijd nog allerlei plannen en projecten te ontwikkelen; een groeiend pensioenrecht omdat de periode gedurende welke van het pensioen genoten worden steeds langer wordt –, lijkt de stijgende levensverwachting een bron van onzekerheid over de omgeving waarin we ouder worden, onzekerheid over hoe de samenleving omgaat met veroudering. De ongerustheid is ook niet ten onrechte, want het maatschappelijke contract waarop het groeiende pensioenrecht gebaseerd is, is aan herziening toe.

Waarop moet een robuust pensioencontract gebaseerd zijn? Eigenlijk stellen zich twee vragen. De eerste heeft te maken met de transitie die de samenleving meemaakt wanneer de verhouding tussen het aantal 65-plussers en het aantal mensen op actieve leeftijd (laat ons zeggen, tussen 20 en 65) groeiende is. De Canadese sociale wetenschapper John Myles, die in februari een eredoctoraat toegekend krijgt door de KULeuven, heeft daarvoor een interessante stelregel geformuleerd en ook goed gemotiveerd: men zou de verhouding tussen het gemiddelde netto-inkomen van de gepensioneerden en het gemiddelde netto-inkomen van de actieven stabiel moeten houden tijdens zo’n demografische transitie; de toepassing van deze stelregel leidt meteen tot belangrijke bijkomende verdelingsvraagstukken, zowel binnen de actieve groep als binnen de groep van gepensioneerden.²⁹ Het richtsnoer van Myles min of meer respecteren lukt alleen als mensen langer gaan werken, in vergelijking met vandaag. De regering Di Rupo neemt op dat vlak noodzakelijke maatregelen; vermits de demografische transitie nog lang doorgaat, zullen deze maatregel ongetwijfeld nog door andere moeten gevolgd worden, als we de Myles-regel ernstig nemen. Myles beklemtoont zelf dat deze stelregel niets zegt over de vraag wat op zichzelf een wenselijke verhouding is tussen het gemiddelde netto-inkomen van gepensioneerden en het gemiddelde netto-inkomen van de actieven; dit richtsnoer zegt ook niets over de vraag wat de balans moet zijn tussen het globale gemiddelde netto-inkomen van de bevolking, en de hoeveelheid vrije tijd in de samenleving (onder meer vrije tijd na pensionering). Deze bijkomende vragen kan je ook niet beantwoorden in functie van algemene gemiddelden, omdat zowel de levensduur als de hoogte van de inkomens zeer ongelijk verdeeld zijn: de pensioenleeftijd verschuiven betekent procentueel een

grotere inlevering van vrije tijd voor mensen met een kortere levensverwachting en tegelijkertijd minder winst in inkomen voor mensen met een lager inkomen; lager inkomen en kortere levensverwachting hangen bovendien statistisch samen. Dat zijn de vragen waarop een antwoord moet gegeven worden wanneer we het zullen hebben over het pensioencontract van de toekomst – dat waarop de welvaartsstaat binnen pakweg 20 jaar zal gebaseerd zijn. Een antwoord op deze moeilijke vragen is niet mogelijk zonder ernstige *afweging* van de baten van levensverwachting, gezondheid, vrije tijd, werken en inkomen. Daarrond is ook ernstig wetenschappelijk werk mogelijk (zie literatuur in voetnoot 15).

In het pensioendebat hebben we dus alle redenen om niet-monetaire maatstaven van de levensstandaard te betrekken in het debat. Ten eerste, omdat de verhoging van de levensverwachting een vorm van vooruitgang inhoudt die als zodanig zou moeten erkend worden – ook al gaat die boodschap misschien in tegen het overheersende gevoel dat “we achteruit gaan”. Ten tweede, omdat het pensioencontract een contract is over verdeling van geld en tijd en niet over verdeling van geld alleen.³⁰ Elders heb ik betoogd dat we het debat over de vergrijzing tijdens de voorbije 15 jaar al te eenzijdig in het teken hebben geplaatst van een spaarstrategie, en de nood om langer te werken daardoor onderbelicht hebben.³¹ Uitgedrukt in meer algemene termen, denk ik dat we met uitzicht op de vergrijzing niet alleen moeten inzetten op “(be)sparen”, maar ook op de vitaliteit van de samenleving, in het bijzonder op onze capaciteit om langer aan de slag te blijven. Dat betekent echter dat wat werken betekent voor het welzijn van mensen ook kritisch tegen het licht moet gehouden worden.

Er is natuurlijk nog een andere reden waarom het BBP geen vlag is om mee te zwaaien. De vraag is of groei *duurzaam* is: niet gebaseerd op steeds oplopende private en/of publieke schulden, niet gebaseerd op het voor ons uitschuiven van onhoudbare klimaatrisico's. Met die vaststelling gaan vervelende waarheden gepaard: CO2 heeft een prijs, op lange termijn zijn stijgende energieprijzen een goede zaak (al is dat geen reden waarom ze in België hoger zouden liggen dan elders), vliegen zou best duurder worden, we zouden beter rekeningrijden invoeren op onze wegen... “Anders gaan leven” – met minder kortzichtig materialisme – staat dus op de agenda. Tegelijkertijd zullen vindingrijkheid, wetenschap en technologie hard nodig zijn de dreiging van een klimaatcrisis af te wenden. Kunnen we in één en dezelfde beweging afstand nemen van kortzichtig materialisme en vervelende waarheden “ondernemend” onder ogen zien? Gaan ondernemerschap en onthechting samen? Ik denk het wel. Echt ondernemerschap is niet strijdig met soberheid, met een zekere bedachtzaamheid t.a.v. materiële verrijking. Mijn kennis schiet te kort om in te gaan op de vraag wat de gevolgen zouden zijn van een ambitieuze duurzaamheidsagenda op de economische groei zoals we die klassiek meten met het BBP. Er is echter geen reden om economische groei *a priori* in vraag te stellen. Integendeel, ik denk dat een samenleving met een ontwikkelde markteconomie, die creatief en dynamisch is, economische groei zal laten optekenen, ook wanneer ze consequent kiest voor duurzaamheid. Toegegeven, dat vraagt veel meer argumenten dan ik hier ontwikkel. Maar intuïtief ben ik het niet oneens met de eerste stelling die ik in het begin van deze paper distilleerde uit het essay van De Vos: de stelling dat economische groei een uiting vormt van dynamiek in een samenleving die méér is dan louter economische dynamiek; dat samenlevingen in de voor ons afzienbare toekomst deze dynamiek van creativiteit en vooruitgang nodig hebben. Echter, een overheid die deze dynamiek wenst, zal publieke doelen moeten formuleren die niet herleid kunnen worden tot “het BBP moet groeien”.

Met BBP-groei is het een beetje zoals met geluk. We denken dat we in rechtvaardige samenlevingen meer geluk en tevredenheid zullen aantreffen dan in onrechtvaardige samenlevingen, en, hoe betwistbaar de metingen ook zijn, veel feiten lijken daar op te wijzen. We denken dat dynamische samenlevingen eerder economische groei zullen laten optekenen dan economische stagnatie, en alle feiten lijken dat te staven. Maar zeggen dat de hoogte van het BBP onze beste maatstaf is, is even krom geredeneerd als zeggen dat het Bruto Nationaal Geluk onze beste maatstaf is.

Bibliografie

Arrow, Kenneth, *Social Choice and Individual Values*, Wiley, New York, 1951.

Atkinson, Anthony B., Piketty Thomas, Saez Emmanuel, "Top Incomes in the Long Run of History", *Journal of Economic Literature* 2011, 49:1, 3-71.

Becker, Gary S., Philipson, Thomas J., Soares Rodrigo S., "The Quantity and Quality of Life and the Evolution of World Inequality", *The American Economic Review*, Vol. 95, No1, March 2005.

Bormans, Leo (ed.) *Geluk. The World Book of Happiness*, Lannoo, Tielt, 2010.

Cantillon, Bea, "Over wederkerigheid, solidariteit en bescheidenheid. Enkele kritische kanttekeningen bij het 'voor wat hoort wat'-discours", in Patrick Janssens, *Voor wat hoort wat*, De Bezige Bij, Antwerpen, 2011, pp. 133-164.

Decancq, Koen, Van Ootegem, Luc, Verhofstadt, Elsy, *What if we voted on the weights of a multidimensional well-being index? An illustration with Flemish data*, CSB Working Paper No11/10, November 2011

De Swert, Gilbert, *Het pensioenspook*, EPO, Berchem, 2011.

De Vos, Marc, "Bevrijd het geluk van de politiek", *Itinera Institute Discussion Paper*, 2011/01.

Elchardus, Mark, *Hollandse burger of Romein. Privé-sfeer, publieke sfeer en stemgedrag*, ROB-lezing 2009, www.rob-rfv.nl

Fleurbaey, Marc, "Beyond GDP: The Quest for a Measure of Social Welfare", *Journal of Economic Literature*, 2009, 47:4, 1029-1075.

Fleurbaey, Marc. en Gaulier, Guillaume, "International Comparisons of Living Standards by Equivalent Incomes", *Scandinavian Journal of Economics* 111(3), 597-624, 2009.

Fleurbaey, Marc, Fouquin, Michel, Gaulier, Guillaume, "Beyond GDP but how far?", *La Lettre du CEPII*, No 312 – 30 June 2011.

Fleurbaey, Marc, Muller, Christophe, Luchini Stéphane, Schokkaert, Erik, *Equivalent income and fair evaluation of health care*, November 2011.

Fleurbaey, Marc, Schokkaert, Erik, Decancq, Koen, *What Good is Happiness*, CORE Discussion Paper, 2009/17

Fleurbaey, Marc, Luchini, Stéphane, Schokkaert, Erik, Van de Voorde, Carine, « Evaluation des politiques de santé : pour une prise en compte équitable des intérêts des populations », *Economie et Statistique*, te verschijnen.

Hooghe, Marc, "I'm Happy, Hope You're Happy too Examining the Different Dynamics of Individual Subjective Well-Being and View on Society", *Journal of Happiness Studies*, 11 January 2011.

Layard, Richard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, Atlas, Amsterdam/Anwerpen, 2005

Myles, John, "A new contract for the elderly", in Esping-Andersen, Gosta, Gallie, Duncan, Hemerijck, Anton, Myles, John, *Why we need a New Welfare State*, Oxford University Press, Oxford, 2002, pp. 130-172.

Nussbaum, Martha C., "Mill between Aristotle & Bentham", *Daedalus*, Spring 2004, pp. 60-68.

Nussbaum, Martha C. "Aristotle, Politics, and Human Capabilities: A Response to Antony, Arneson, Charlesworth, and Mulgan", *Ethics* 111, October 2000, pp. 102-140.

Nussbaum, Martha C., "Who is the happy warrior? Philosophy poses questions to psychology", *Journal of Legal Studies*, vol. 37, June 2008, pp. 81-113,

Nussbaum, Martha C., "Aristotelian Social Democracy", in R. Bruce Douglass, Gerald R. Mara, and Henry S. Richardson, *Liberalism and the Good*, New York, Routledge, 1990, pp. 203-252.

Planbureau, *Demografische Vooruitzichten 2010-2060*, Brussel, December 2011.

Samuelson, Paul, "A Note on the Pure Theory of Consumers' Behaviour", *Economica* 5:61-71, 1938.

Schokkaert, Erik, Van de Gaer, Dirk, Vandenbroucke, Frank, Luttens, Roland, "Responsibility sensitive egalitarianism and optimal linear income taxation", *Mathematical social sciences*, vol. 48, no. 2, 2004, pp. 151 – 182.

Schokkaert, Erik, Van Ootegem, Luc, Verhofstadt, Elsy, "Preferences and Subjective Satisfaction: Measuring Well-being on the Job for Policy Evaluation", *CESifo Economic Studies*, Vol. 57, 4/2011, 683-714.

Vandenbroucke, Frank, "Geen geluk zonder doel", *Samenleving en Politiek*, Jaargang 18, 2011, nr. 2, pp. 5-15.

Vandenbroucke, Frank, *Social Justice and Individual Ethics in an Open Society: Equality, Responsibility, and Incentives*, Springer, Berlin & New York, 2001

Vandenbroucke, Frank en Van Puyenbroeck, Tom, "Activation and the Burden of Working: on Instrument Choice by a Responsibility-Sensitive Egalitarian Government", in R.J Van der Veen en L. Groot (eds.) *Basic Income on the Agenda: Policy Objectives and Political Changes*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000.

Vandenbroucke, Frank, *Strategische keuzes voor het sociale beleid*, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, Universiteit Antwerpen, 2010.

Vandenbroucke, Frank, i.s.m. Kim Lievens, "Wederkerigheid: niet vanzelfsprekend, wel hard nodig", in Patrick Janssens, *Voor wat hoort wat*, De Bezige Bij, Antwerpen, 2011, pp. 19-76.

Vandevelde, Toon, "Een wetenschap van het geluk?", in B. Raymaekers (ed.), *Visie en vooruitgang*, Universitaire Pers Leuven, Leuven, 2009, pp. 101-123

Van Oyen, Herman, Deboosere, Patrick, Lorant, Vincent, Charafeddine, Rana (eds.), *Sociale ongelijkheden in gezondheid in België*, Academia Press 2011.

Veenhoven, Ruut, "Life is getting better. Societal evolution and fit with human nature", in *Social Indicators Research* (2010) 97:105-122 (Special Issue on 'Dynamics of happiness across time and space', Hilke Brockman and Jan Delhey (eds.)

Voetnoten

¹ De Vos, “Bevrijd het geluk van de politiek”.

² Vandenbroucke, “Geen geluk zonder doel”.

³ De Vos, p. 18.

⁴ In 1938 omschreef Samuelson voor het eerst het concept dat hij later “revealed preference” noemde, in “A Note on the Pure Theory of Consumers' Behaviour”. Let wel, dit ging over het gedrag van individuele consumenten. *Revealed preference* vindt veel toepassing in economisch onderzoek van individueel consumentengedrag. Arrow heeft het onmogelijkheidstheorema, dat gaat over collectieve keuzes, toegelicht in *Social Choice and Individual Values*, gepubliceerd in 1951.

⁵ Atkinson, p. 9.

⁶ De Vos, p. 12.

⁷ De Vos, p. 14.

⁸ De Vos, p. 22.

⁹ De Vos, p. 26.

¹⁰ De Vos, p. 3.

¹¹ De Vos, p. 8.

¹² De Vos, p. 9.

¹³ Over verantwoordelijkheid, zie Vandenbroucke, “Wederkerigheid: niet vanzelfsprekend, wel hard nodig”, en een (nog meer) nuancerende stelling in Cantillon, “Over wederkerigheid, solidariteit en bescheidenheid”.

¹⁴ Zie hoofdstuk 3 in Vandenbroucke, *Social Justice and Individual Ethics in an Open Society: Equality, Responsibility, and Incentives*. Een eenvoudige samenvatting is te vinden in Vandenbroucke en Van Puyenbroeck, “Activation and the Burden of Working: on Instrument Choice by a Responsibility-Sensitive Egalitarian Government”. Een meer uitgewerkte paper m.b.t. dezelfde kwestie is Schokkaert, Van de Gaer, Vandenbroucke, Luttens, “Responsibility sensitive egalitarianism and optimal linear income taxation”.

¹⁵ Zie voor een omvattend overzicht van de welvaartstheoretische benaderingen van alternatieven voor het BBP, Fleurbaey, “Beyond GDP: The Quest for a Measure of Social Welfare”. Voor toepassingen van de methode die Fleurbaey en zijn co-auteurs bepleiten op het domein van de gezondheid, zie Fleurbaey, Luchini Schokkaert en Van de Voorde in de bibliografie. Voor een toepassing met betrekking tot tevredenheid over welzijn op het werk, zie Schokkaert, Van Ootegem en Verhofstadt. In Fleurbaey, Schokkaert en Decancq, *What Good is Happiness*, is een nuttig overzicht te vinden van recente kritische literatuur m.b.t. de “gelukswetenschap”.

¹⁶ Maatschappelijke kosten-baten-analyse ontsnapt aan de Arrow-onmogelijkheid, omdat één van de axioma's van Arrow's theorema niet gerespecteerd wordt, nl. Arrow's “onafhankelijkheid van irrelevante alternatieven”. In Arrow's theorema mag de maatschappelijke keuze tussen toestanden X en Y enkel afhangen van de individuele voorkeuren over die toestanden X en Y; kosten-batenanalyse betreft ook het oordeel over een referentietoestand Z, om de afweging te kunnen maken in monetaire eenheden. Dat is ook een implicatie van de methode van Fleurbaey, omdat informatie wordt gebruikt over de indifferentiecurven (van alle individuen) door X en Y (wat toelaat om de *willingness to pay* vast te stellen). Wat *niet* wordt gebruikt in de Fleurbaey-methode is informatie over het cardinale nut dat aan de indifferentiecurven vast zit: er wordt geen cijfer geplakt op de hoogte van het nut. In de traditionele welfaristische benadering (en in de geluksliteratuur) wordt precies die cardinale meting gebruikt.

¹⁷ Zie bv. Fleurbaey en Gaulier “International Comparisons of Living Standards by Equivalent Incomes”. Omwille van data-problemen moeten Fleurbaey en Gaulier hier enkele ruwe hypothesen maken (inzake levensverwachting gaat het m.i. eerder om een klassieke verdiscontering dan *willingness to pay* die vastgesteld wordt op basis van preferenties), maar het onderzoeksprogramma dat voorligt leidt naar een niet-paternalistisch oordeel. In andere publicaties zijn ook andere factoren, zoals CO2-uitstoot, uitputting van natuurlijke hulpbronnen en vaste kapitaalvorming (en meer landen) meegenomen in de correcties op het BBP (zie bv. Fleurbaey, Fouquin, Gaulier, « Beyond GDP but how far? », *La Lettre du CEPII*). Fleurbaey en co wijzen er echter terecht op dat deze bredere reeks van correcties van dergelijke oefening nog geen beoordeling maakt inzake duurzaamheid van groei. Duurzaamheid van groei beoordelen is een heel andere kwestie dan het ontwikkelen van een maatstaf voor de actuele levensstandaard in een land.

¹⁸ <http://oecdbetterlifeindex.org>

¹⁹ Bormans, *Geluk*, blz. 305.

²⁰ Zie Vandeveldde, "Een wetenschap van het geluk?" en Nussbaum, "Mill between Aristotle & Bentham". Nussbaum legt haar huidige, *politieke* vertaling van Aristoteles en Sen en het verschil met een perfectionistische benadering uit in "Aristotle, Politics, and Human Capabilities: A Response to Antony, Arneson, Charlesworth, and Mulgan". In "Who is the happy warrior? Philosophy poses questions to psychology" bekritiseert ze de revival van Bentham scherp.

²¹ De twee geciteerde gelukswetenschappers zijn aan het woord in Bormans, *Geluk*, p. 16 en pp. 136-137. Voor Nussbaum, zie "Aristotle, Politics, and Human Capabilities", pp. 105-106.

²² Nussbaum, "Aristotelian Social Democracy".

²³ Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, p. 179.

²⁴ Elchardus, *Hollandse burger of Romein. Privé-sfeer, publieke sfeer en stemgedrag*. Zie hierover echter ook Hooghe, "I'm Happy, Hope You're Happy too Examining the Different Dynamics of Individual Subjective Well-Being and View on Society".

²⁵ Zie bv. Veenhoven, "Life is getting better. Societal evolution and fit with human nature".

²⁶ Becker, Philipson en Soares, "The Quantity and Quality of Life and the Evolution of World Inequality"

²⁷ Dit zijn de zgn. generationale levensverwachtingen, die rekening houden met verwachte toekomstige vooruitgang inzake levensduur. De cijfers die het Planbureau publiceert over de levensverwachting op de leeftijd van 65 in de *Demografische Vooruitzichten*, Tabel 1, blz. 9, liggen qua absoluut niveau iets lager, maar qua groeiritme iets hoger; deze cijfers houden geen rekening met toekomstige vooruitgang inzake levensduur (na de datum waarop de levensverwachting berekend is) waar de betrokken cohorten toch van zullen genieten. Het verschil in groeiritme is niet belangrijk.

²⁸ Zie daarover de uitstekende publicatie van Van Oyen et al, *Sociale ongelijkheden in gezondheid in België*.

²⁹ Myles, "A new contract for the elderly".

³⁰ Ik ben het oneens met De Swert's benadering van *Het Pensioenspook*, maar als hij daarin schrijft dat het debat ook een debat is over de werktijd versus de vrije tijd, heeft hij analytisch natuurlijk een punt.

³¹ Vandenbroucke, "Strategische keuzes voor het sociale beleid".